

HET CONSULT
VAN
DR. JOZEF BUENO
AAN
HET ZIEKBED VAN
PRINS MAURITS VAN ORANJE

DOOR
I. VAN ESSO BZN.

MENNO HERTZBERGER & Co
AMSTERDAM

HET CONSULT
VAN
DR. JOZEF BUENO
AAN
HET ZIEKBED VAN
PRINS MAURITS VAN ORANJE

HET CONSULT
VAN
DR. JOZEF BUENO
AAN
HET ZIEKBED VAN
PRINS MAURITS VAN ORANJE

DOOR
I. VAN ESSO BZN.

MENNO HERTZBERGER & Co
AMSTERDAM

1965

COPYRIGHT © 1965 MENNO HERTZBERGER & Co NV

Printed in the Netherlands

INHOUD

	blz.
VOORWOORD	7
INLEIDING	9
I DE DRIE LIJFARTSEN VAN PRINS MAURITS VAN ORANJE	13
II HISTORIA MORBI	23
III HET CONSULT VAN DR. JOZEF BUENO	37
DEPECHEs D'HOLLANDE PAR M. D'ESPESSES	47
MEDISCHE WERKEN IN DE BIBLIOTHEEK VAN PRINS MAURITS	56
AURUM POTABILE IN DE NEDERLANDSE LITERATUUR	56
ICONOGRAFIE VAN PRINS MAURITS	57
BIBLIOGRAFIE	60
SUMMARY	64

AAN MIJN VROUW

AAN DE NAGEDACHTENIS VAN ONZE JONGSTE ZOON

PHILIP HERBERT

SLACHTOFFER VAN DE NAZI-BARBAREN

VOORWOORD

... das ich so lange getragen ... HEINRICH HEINE *An Edom*

Dit boekje heeft een lange voorgeschiedenis. Die ving aan bij het begin van de Tweede Wereldoorlog. Joden, uit hun beroep gezet, vonden toen de tijd om zich met andere zaken bezig te houden, dan die waarmee ze dat gewoonlijk plachten te doen. De verstoorde geest zocht naar verstrooiing, voor zover mogelijk, om zich van het droevige heden te distanciëren.

De schrijver zette zich toen aan het verzamelen van gegevens over het onderwerp, dat reeds lang tevoren zijn geest had beziggehouden. Echter, de Duitse maatregelen verhinderden de Joden de openbare bibliotheken te bezoeken, en dus was de U.B. niet meer voor mij toegankelijk.

Gelukkig gaf de Vrije Universiteit en haar toenmalige hoogleraar in de geschiedenis mij de gelegenheid zich in haar bibliotheek te escaperen. Hiervoor alsnog mijn hartelijke dank, eveneens aan de Directeuren van het Rijksarchief, van het Haagse en het Delftse Stadsarchief, voor het verstrekken van de gevraagde en gewenste inlichtingen, alsook aan professor Dr. L. Kukenheim Ezn., voor zijn waardevolle adviezen bij de vertaling van de Franse tekst, en niet minder aan de heer Alje Olthof, die zich de moeite gaf de layout te verzorgen.

Maar de toestanden bleken slecht geëigend voor het verder werken, vooral toen deportatie een einde maakte aan iedere geestelijke arbeid. Na de oorlog weer in het land teruggekeerd, was de animo voorlopig verslapt. Er waren zoveel dingen te doen om weer in het vertrouwde gareel zijn plaats te hernemen en daarna de drukke bezigheden van alledag te hervatten, dat er van werken aan hobbies maar weinig terecht kwam. Maar ... lievelingsdenkbeelden laten zich moeilijk verdrijven. On revient toujours à ses

premiers amours. En dus werd het dossier uit zijn schuilhoek te voorschijn gehaald.

Het werk begon opnieuw.

Moge de belangstellende lezer er zich evenzeer mee verheugen, als het de schrijver gedaan heeft.

En last but not least: mijn dank aan mijn vrouw, de inspiratrice, zonder wier aanmoediging dit werk toch nog in petto was gebleven.

DE SCHRIJVER

INLEIDING

*Qu'on ne dise pas que je n'ai rien dit de nouveau; la disposition des
matières est nouvelle.* PASCAL 22

Bij het zoeken naar gegevens over de ziekte van prins Maurits, evenals naar die van de andere leden van het Huis van Oranje, valt het op, dat niet medici zich daarmee hebben beziggehouden maar dit hebben overgelaten aan historici e.a. (1), terwijl verscheidene artsen zich hebben gewijd aan historische onderwerpen in verband met het leven van de leden van het Huis van Oranje. De heldendaden dezer leden boezemden hen blijkbaar meer belang in dan hun lichamelijke welstand.

Reeds Banga heeft hierop al gewezen, toen hij schreef: "reeds in het begin van de zeventiende eeuw was de toestand aldus, dat vele artsen hun praktijk neerlegden en zich gingen wijden aan allerlei vreemde bezigheden, waarmee de geneeskunst weinig baat kon geworden. De concurrentie van het overgrote aantal Barbiers of heelmeesters en in en buitenlandse kwakzalvers die, meest uit de lagere min beschaafde stand opgekomen, na jarenlang bij een barschen meester aan allerlei nederige diensten gewend, eindelijk meester geworden, zich troostten met 'het geld verzoet den arbeid' (2)". Een merkwaardig verschijnsel dat echter niet alleen voor de medici gold. Omgekeerd hebben ook immers adepten van andere wetenschappen de geneeskunst met vrucht beoefend, zoals predikanten en anderen.

En dan noemt Banga de namen van een aantal Aesculapen, die het stilet voor de letterkundige of politiek-historische schrijfstift hebben gewisseld, zoals de arts DANIEL JONCTIJS (1600-1654), die

1. R. J. FRUIN, Over enige ziekten van Prins Willem I ('s-Gravenhage, 1886).
2. J. BANGA, Geschiedenis der Geneeskunde en hare beoefenaren ('s-Hertogenbosch, 1868).

een staatsburgerlijke betrekking aannam, na zijn vervolging door 'de Dortsche orthodoxen'; 'de geestige BARLAEUS', SENKWERS en ROEYS ABRAHAM POOT, die een uitgebreid register vervaardigde op Bor's *Historie der Nederlandsche oorlogen*; H. VAN DER POORT, die in latijnse verzen de aforismen van Hippocrates vertaalde; REINIER ROOLEEUW, die "de geneeskunde liet varen en onderscheidene Godgeleerde werken schreef", en niet te vergeten ANTONIDES VAN DER GOES, die in 1673 te Utrecht tot Med. Dr. werd bevorderd, doch zich later beroemde op zijn "voortreffelijke dichterlijke gave".

Wij willen daaraan onzerzijds nog einigen toevoegen, die pennevruchten, maar geen medische, gewijd hebben aan Maurits' roemrijke daden.

PETER HOGEBETIUS (1542-1599), een Hoorns dokter (1), stond bekend als bekwaam geneesheer, maar tevens als kenner van talen en als begaafd dichter, die met vele geleerden correspondentie voerde en die Frederik Hendrik, Hollands held, begroet bij de verovering van Rijnberk met een *Granulatio*. "Est urbes cepiise tuum", is de bondige lof voor de Stededwinger.

'Haec tua laus: animo congrua praeda tuo'. Dit is het opschrift van zijn bundeltje, dat opent met latijnse verzen waarop volgen des dokters 'Duytsche gedichten'.

SAMUEL COSTER (1579-1665) Med. Dr., bijgenaamd 'de goedlachse Amsterdamsche dokter', heeft gedichten gemaakt voor de vertoningen der Nederduytsche Academie, die ter ere van prins Maurits in 1618 te Amsterdam plaatsvonden; zelfs licht Coster ons uitvoerig in over zulke vertoningen, die in het vredesjaar 1648 werden gegeven (2).

SIMON STYL, geboren 25 februari 1731 te Harlingen en aldaar gestorven in 1804. Ingeschreven als medisch student te Franeker,

1. N.N.W.B., IX-384.

2. R. A. KOLLEWIJN, Samuel Coster's werken (Haarlem, 1883), p. 64.

en daar gepromoveerd in 1744 op een proefschrift *De motibus musculorum automaticis*. In zijn vrije tijd gaf hij gedichten het licht en schreef over geneeskundige onderwerpen. Hij zou de schrijver zijn van het vierde deel (vervolg) van Wagenaars *Geschiedenis van Amsterdam* (1). Volgens Ir. Bardet echter, zouden het vermoedelijk alleen het register en de index zijn geweest (2).

Hij prakticeerde vijftig jaar te Harlingen, was ongehuwd en begaf zich aanvankelijk in de politiek, maar liet die na 1797 varen. Als student schreef hij reeds kluchtspelen en later ook toneelspelen. In 1762 stichtte hij te Harlingen een dilettantentoneel; veelal vervulde hijzelf de hoofdrollen. Het meest bekend is hij om zijn historische werken; hij vervaardigde eveneens een uitgebreid register op Bor's *Historie der Nederlandsche oorlogen*.

Ook een apotheker, de Deventer JAN VAN DER VEEN (1578-1659) laat de spatel rusten om de lier te tokkelen ter ere van Maurits (3). Hij wijdt hem in zijn *Wieye Crans van verscheidene Cruyden*, vervaardigd bij de verovering van 's-Hertogenbosch en opgedragen aan de Bestuurderen der Stad Deventer, enige regels. 'Maurits is in den hemel en verblijdt zich erover, dat Frederik Hendrik zijn werk zo voortreffelijk voortzet'.

En last but not least, LODEWIJK MEYER (1629-1681) (4). Hij was in de tweede helft van de zeventiende eeuw geneesheer te Amsterdam, en heeft zich door zijn *Woordenschat*, waarvan de negende druk (Amsterdam 1731) voor ons ligt beroemd gemaakt. Echter niet alleen dit werk en nog minder zijn toneelstukken, hebben zijn naam overgeleverd aan het nageslacht, doch in 1666 verscheen er een werk van zijn hand onder de titel *Philosophia Sacrae Scripturae Interprete. Exercitio interpretandi nominam esse demonstratur. Fleu-*

1. N.N.W.B., VI-351.

2. Amstelodamum, Jaarboek 1939, p. 253.

3. N.N.W.B., VII-1223.

4. N.N.W.B., V-342.

theropoli, dat het volgend jaar uitkwam als *De wijsbegeerte, de uitgelegster der H. Schrift*. Sommigen hielden dit, anomien uitgegeven werk, voor de arbeid van Spinoza, terwijl anderen de schrijver meenden te moeten vinden in de Utrechtse geneesheer Lambertus Velthuizen, die zich echter op krachtige toon vrij pleitte van de blaam een Spinoza-vertaler te zijn. Eerst later werd Meyer als de schrijver herkend.

Meyer vertoonde in 1668 zijn drakerig treurspel *Verloofde Koningsbruid*, en richtte in hetzelfde jaar het genootschap 'Nil Volentibus Arduum' op. Hij was enige malen regent van de Schouwburg.

Wij bezitten dus generlei medische bronnen, die ons kunnen inlichten over het verloop van de dodelijke ziekte van prins Maurits. Alleen een sectierapport van zijn lijfartsen vertelt ons bijzonderheden over de aard der ziekte. Wij zijn uitsluitend aangewezen op de inlichtingen die niet-medici hebben nagelaten en wel speciaal die van buitenlanders, namelijk van AUBERY (1) en van D'ESPESSES (2), de Franse gezant bij de Staten van Holland. Het is vooral deze laatste, die in zijn correspondentie met koning Lodewijk XIII van Frankrijk ons van dag tot dag een uitvoerig verslag leverde over het ziekteverloop. Wij laten dit verslag aan het slot bijna volledig afdrukken.

1. L. D'AUBERY, *Mémoires pour servir à l'histoire de Hollande et des autres Provinces dans les Etats-Unis* (Paris, 1680); in *Bijdr. Hist. Gen.*, 11, p. 492.
2. *Dépêches d'Hollande. Faites par d'Espesses, Ambassadeur pour le Roy Louis XIII. 1624/1625*; zie VREEDE in *Nijhoffs Bijdragen*, III, p. 99.

DE DRIE LIJFARTSEN VAN PRINS MAURITS VAN ORANJE

Op woensdag 23 april 1625 des namiddags tussen 5 en 6 uur blies Prins Maurits de laatste adem uit op het Binnenhof te den Haag in de ouderdom van achteenvijftig jaar.

Sinds maart wisten de Hoogmogende Heeren “dat ’s Prinsen toestand zeer hachelijk was”, zodat zij zich reeds op 29 maart hadden afgevraagd, of het niet gewenst ware, dat, naast de behandelende lijfartsen van de Prins, enige consulenten bij het ziekbed zouden worden ontboden.

‘Zijnde geproponceerd of het niet dienstig zouden zyn, vermits de indispositie van Z. Exc. den Prins van Oranje, dat nog eenige vermaerde Doctoren wierden verschreven om derzelver advies mede daarop te gebruyken; is goedgevonden, dat de Heeren Essen, Brouhoven en Joachim ’t zelve zullen communiceeren met de Doctoren Valentio, Romp en Hovio omderzelver bedenken daarop te verstaan’ (1). Zie fascimile pagina 15.

“In de hopelooze staat, waarin Maurits verkeerde, dacht men zich niet tot zijn gewone geneesheren te moeten bepalen, maar ook vreemde, en wel een zonderlinge hulp te moeten inroepen”, aldus Vreede (2); termen die niet gebruikt werden in de tekst van de Resolutie der Staten van Holland.

De Staten van Holland, ofschoon voorbereid op de naderende dood, werden daardoor toch nog verrast. Diezelfde dag immers vergaderend, namen zij de volgende resolutie aan:

1. Resolutie der Staten van Holland, 29 maart 1625.

2. G.W.VREEDÉ in Nijhoffs Bijdragen, III, p. 99.

‘De vergadering voorgedragenwezende, de groote kranckte van Syne Excell. den Heer Prince van Oranje, naderende de doodt, ende of het niet geraden ware eenige uyt deze Provincie te doen committeeren, om in zyn uysterste by hem op zyn kamer te wesen, neffens de geenen, die van wege de Generaliteit daartoe zyn gecommiteerd, ende al eer daer op konde worden geconcludeerd desselven heere overlydend ende stillekens uitgaande omtrent half zes uyren naer noen.’ (1).

De drie lijfartsen, vormende het klassieke ‘tres facient collegium’, er niet in geslaagd zijnde het kostbare leven van de grote veldheer voor het nog om zijn bevrijding worstelende vaderland te behouden, vonden een vierde consulent niet nodig, doch achtten alleen nog maar de toespraak van een godsdienstleraar aangewezen (2).

Op wie zou de keuze van een consulent vallen? Wie zou zo ‘vermaerd’ bevonden worden om zulk een gewichtige dienst en zulk een gewichtig advies uit te brengen?

Laat ons echter eerst de personalia der drie lijfartsen nader beschouwen. Dr. Rumpf, Dr. Hovius en Dr. <Valentius> (waarom de laatste tussen guillemets wordt geplaatst, zal later blijken).

Dr. CHRISTIAAN RUMPF, geboren in 1580 te Lasphe of Laasphe, een stadje in het graafschap Witgenstein, was de zoon van Herman Rumpf en Elizabeth Hoffmans. Hij overleed op 24 juni 1645. Rumpf had te Leiden in de geneeskunde gestudeerd, was lijfarts geworden van de Paltsgraaf Frederik, de latere koning van Bohemen, in wiens aanzienlijk gevolg hij zich bevond toen deze op 17 september 1612 uit Heidelberg over de Nederlanden naar

1. Resolutie der Staten van Holland, 23 april 1625; zie M.C.M. VAN DER KEMP, Maurits van Nassau, Prins van Oranje (Rotterdam, 1843), IV, p. 475 (aantekening).

2. J. P. AREND, Geschiedenis des Vaderlands (Amsterdam, 1840-1843).

CHRISTIAAN RUMPF (1580-1645).
Gravure van H. Danckerts (Rijksmuseum, Amsterdam).

Engeland vertrok, om Elisabeth, de dochter van koning Jacobus, te huwen.

Vermoedelijk vestigde Rumpf zich in 1621 te 's-Gravenhage, gelijk met de Paltsgraaf. Later werd Rumpf lijfarts van Maurits en Frederik Hendrik. In 1641 behoorde hij tot het gevolg van Prins Willem III, toen deze naar Engeland overstak om te huwen met de dochter van Karel I.

Rumpfs kundigheden werden nogal hoog aangeslagen; over zijn hulp en aanwijzingen bij het bestrijden van de pestepidemie in het veldleger te Lityryn verhaalt Ten Raa en De Bas in *Het Staatsche Leger*.

Hij overleed bij het leger te velde, dat onder Frederik Hendrik in Staats-Vlaanderen stond, zoals blijkt uit het randschrift van zijn, door H. Danckerts gegraveerde portret met een gedicht van B. Schotanus.

Vriemoet (1) noemt hem een 'experimentissimus' en in het stamboek van de Friese adel wordt hij 'een beroemd geneesheer' genoemd (2).

Uit het geslacht Rumpf stamden vele geneesheren. De oudste, Gerardus, geboren te Rijswijk (Gelderland) in 1536, was praktiserend arts te Leiden in 1575, toen de Universiteit aldaar werd gesticht en hij nam aan colleges te geven in astronomie en mathematica. Tot het jaar 1581, toen Heurnius eveneens tot professor werd benoemd, was Gerardus Rumpf de enige hoogleraar in de geneeskunde, zodat hem ook het onderwijs in de anatomie en botanica werd opgedragen. Hij overleed in 1599. Zijn tweede zoon, Reinier, in 1570 te Leiden geboren, studeerde hoofdzakelijk filosofie en op verlangen van zijn vader, later ook geneeskunde. Hij promoveerde in 1599 en werd ook professor.

1. Athenarum Frisiacarum, II, p. 460.

2. N.N.W.B., VII-1074.

JACOBUS HOVIUS, Med. Dr., werd in 1622 tot rector der Latijnse School te Amersfoort beroepen maar vertrok in hetzelfde jaar nog naar Gouda. Mogelijk is hij de auteur van *Oratio paraenesis paenegyrica*. Verder zijn er geen bijzonderheden bekend over Hovius. Twee naamgenoten leefden in de achttiende eeuw.

En nu de derde van het driemanschap: <VALENTIUS>. Het kostte de auteur aanvankelijk de grootste moeite deze te identificeren. In de authentieke stukken, waarin de geneesheer met bovengenoemde naam wordt betiteld, kan men hem nergens onder deze naam vinden; vruchteloos bleef zijn navorsen ten deze in alle mogelijke biografische werken of elders; zelfs het 'Mädchen für Alles', *De Navorscher*, liet hem voorlopig in de steek. Wel wordt in de *Series Nomin. Amstel. Doct.* een Isaac Valentius vermeld, die in 1636 promoveerde en zich in Amsterdam had gevestigd, als enige van die naam, doch die kon niet de lijfarts van prins Maurits geweest zijn.

Een gelukkige informatie bij het Haagse Gemeentelijke Archief bracht mij een stap in de goede richting. Hier wist men mij te vertellen, dat men daar een medicus, Dr. Valentius, uit de jaren 1654 en 1657 (niet vermeld bij Krul) (1) kende, die Matthys heette en te Delft woonachtig was geweest. Doch ook deze kon het niet zijn. Verder informerend bij het Gemeentelijke Archief te Delft, deelde de archivaris mij welwillend mede, dat niet Dr. Matthys Valentius in het archief bekend was, maar wel Dr. JACOBUS VALLENSIS, wiens graf met dat van zijn vrouw Magaretha van Clootwyck, zich bevindt in de Oude Kerk te Delft. Het opschrift van de grafzerk luidt:

'Hier liggen begraven Dr. Jacobus Vallensis in syn leven eerste

1. R. KRUL, *De Haagsche doktoren, chirurgen en apothekers in den ouden tijd* ('s-Gravenhage, 1891).

medicyn van Zyn Excell. Maurits ende Zyn Hoogh. Frederik Hendrick, princen van Oranje etc. Sterf. den XIV february MDCLIV’.

Nu was het duidelijk geworden, waarom men de naam Valentius of Valentinus tevergeefs zal zoeken als lijfarts, daar de gezochte Vallensis heette.

Waarom die naamsverandering in de authentieke bron? Dit is nu op zichzelf niet zo bevreemdend, daar het vrij algemeen placht te geschieden in die tijden, dat persoonsnamen op verschillende wijzen vermeld worden in verschillende officiële documenten. Het kan intussen lastig genoeg worden en men dreigt in een impasse te geraten. Dat dit in het onderhavige geval reeds eerder was geschied, ontdekte ik toen ik in *De Navorscher* Vallensis opzocht. Het bleek namelijk dat reeds in 1855 een inzender ondertekend ‘Legendo et scribendo’ met dezelfde moeilijkheden te kampen heeft gehad (1). Ook hij vroeg zich af of Dr. Valentius, genoemd bij Wijn (op Wagenaar), bij Aitzema en van der Kemp, identiek was met Dr. Vallensis, wiens grafschrift wordt vermeld bij P. Timoreten (2). Het antwoord (3) door V.D.N. luidde: “Van dezen heb ik niets kunnen opsporen dan hetgeen het grafschrift bij Timoreten vermeldt. Het mag als waarschijnlijk worden gehouden, dat hij de bedoelde is, daar de namen in dien tijd soms zeer onderscheiden worden genoemd, gelijk met Dr. Rumpf, die Romfius of Rompsius genoemd wordt”, en dan volgen enige genealogische bijzonderheden, waarnaar de inzender eveneens had gevraagd.

Dr. Vallensis behoorde tot een aanzienlijk Delfts geslacht, dat geleerden en magistraten heeft geleverd. De burgemeester van Delft, Dr. Theodor Vallensis was de zoon van onze Dr. Jacobus Vallensis. Hij voerde een leeuw, omzoomd door rozen, in zijn

1. *De Navorscher* (Amsterdam, 1855).

2. P. TIMORETEN, *Gedenkstukken in Nederland*, p. 30.

3. *De Navorscher* (Amsterdam, 1855), p. 341.

wapen (1). Jacobus Vallensis promoveerde te Leiden op 23 februari 1593 op het proefschrift *de Ictero*, 'respondit pro Doctoratu in Medicina Jacobus Vallensis, praeside D. Hoernio' (2). Dat hij ook een 'vermaerde geest' was, moge blijken uit de 'eerdichten' ter zaliger nagedachtenisse van Jacobus Vallensis door Leonardus Fodinaeus (Delft, 1644) uit het Latijn vertaald door Adr. van Thienen (3).

'Vertalinge van de EER Dichten enz. ter zaliger nagedachtenisse van de onvervaerderlycken Man, Dr. Jacobus Vallensis, Doktor in de Medicynen, ende van Syne Hoogheydt Fredericus Henricus Prince van Orange.

Tot Delft gerustelyck overleden Ap. 1644 Den 15 Febr.'

III

Graf-Schrift

Des Prinsen Medicyn; en de Prins der Medicynen
Der VVyssen toe-vlucht; Leidt tot pulver te verdwynen
Hier in dit svvarte graf; maer meent Gy loose Doot,
Dat Hy die alles vorst, niet kende dodes noot;
Ghy syt bedot; Hy nyt verrot:
En denckt eens aen dit Grafliedt;
Vermaerde geesten sterven niet.

IV

Extremus Halitus summi Medici
Nunc Medicina vale; valent Galenus artes
Hippocrates vivo, quae placuere, mihi
Tu Medicina vivo, Tu 't es mihi sinimus Appolo
Christi tuus sangius fit Medicina Mei

LEONARDUS FODINAEUS
Ecclesiaster Delfensi

1. E. A. VAN BERESTEYN, Gramonumenten en Grafzerken in de Oude Kerk te Delft (Assen, 1918), p. 681-685.
2. Bijdr. Hist. Gen., (Utrecht, 1893), p. 53.
3. B.M.G., Plano 83.

AAN HET ZIEKBED VAN PRINS MAURITS

Omstreeks half november 1624 was hij ziek in den Haag aangekomen vanuit zijn legerplaats bij Rozendaal. Tevergeefs was zijn aanvalsplan, om Antwerpen bij verrassing te nemen, geweest, ook Breda had hij niet kunnen ontzetten; gelukkiger was hij met de inname van Gennep en van Kleef. De volksmond liet niet na verband te leggen tussen de ziekte van de prins en zijn tegenslagen bij Antwerpen en Breda en concludeerde al spoedig, met de woorden van Aubery: “qu’il mourit de chagrin, de ne pouvoir sauver cette place (Breda), qui lui appartenait en propre”, maar als zijn eigen visie geeft deze auteur: “Mais le plus véritable fut le déplaisir de voir son dessein de Souveranité enterrement avorté par tant d’obstacles qui empêcheraient l’exécution” (1), hetgeen dus ook wel wijst op ‘chagrin’, zij het ook van andere aard.

Ook de bekende biograaf van prins Maurits, M. C. M. van der Kemp, kent aan Maurits’ strategisch falen de oorzaak van diens gemelijkheid en knorrigheid toe: “Hierdoor (door Antwerpen niet te kunnen innemen) werd hij gemelijk en knorrig en van niet te veel spreken”; echter moeten deze eigenschappen volgens van der Kemp, daaraan niet alleen worden toegeschreven, “doch ook vooral aan zijn dodelyke ziekte, die zich begon te openbaren” (2). De volksmond hield vergiftiging voor de ware oorzaak van Maurits’ dood. Waarom? De Vox Populi is niet altijd synoniem met de Vox Dei, die wel eens een Vox Satani blijkt te zijn! De Vox Populi is al gauw bij de hand met die ‘diagnose’, wanneer het vorstelijke personages betreft.

1. L. D’AUBERY, l.c., 21 november 1624.

2. M. C. M. VAN DER KEMP, l.c., IV.

Echter gewaagt ook Orlers (1) ervan: “Maurits is dickwils in dat gevaar geweest, als dat van Pieter Panne en van Michiel Reichenau”.

Wij laten hierna de status van de patient volgen, geredigeerd in de hedendaagse klinisch-medische stijl en terminologie.

1. J. J. ORLERS, Willem en Maurits van Nassau, Prinsen van Orangien. Haer Leven en Bedrijf (Amsterdam, 1651).

Hoofdstuk II

HISTORIA MORBI

ANAMNESE

Naam: Maurits, Prins van Oranje-Nassau

Geboren: 13 november 1567 te Dillenburg

Ouders: Willem I en Anna van Saksen

Datum begin der ziekte: november 1624

a) Familie-anamnese

De vader, WILLEM I, schijnt buitengewoon vatbaar voor koorts te zijn geweest, met name voor anderdaagse koorts. Zijn geneesheer, Dr. Forestus, behandelde hem voor het eerst tijdens het beleg van Lciden, waarop deze zich beroept in de opdrachten van een zijner boeken (1). Dr. Forestus schrijft die koortsen toe, behalve aan het 'galachtig gestel', aan 'het leven vol arbeid en zorgen', waarin hij in een galkoorts verviel 'van kwaadaardige soort'. Zijn gewone huisarts hield ze voor een alledaagse, omdat hij dagelijks terugkeerde, hoewel die meer had van een dubbele alledaagse, en voegt er aan toe "by lieden van galachtig gestel dikwyls anderdaagse koorts" (1). "Tydens koorts was de Patient vry van hoofdpyn, welk voorrecht Prins Maurits van zyn vader zou hebben geerfd" (2).

Sprengel schrijft: "Geen verwikkelingen komen in de beschrijvingen der Epidemieen van de 18e eeuw meer voor, geen constitutie meer beschreven dan de 'gallichte'. Men moet dit niet anders beschouwen dan een gal-uitstorting bij talrijke koortstoestanden en niet de voorstelling aannemen (van Joh. de Koker), dat de gal

1. R. J. FRUIN, *Verspreide Geschriften* ('s-Gravenhage, 1900-1905), II, p. 62.

2. P. J. BLOK, in *Nijhofs Bijdragen*, 6de Reeks, IX, p. 167.

de meeste koortsige en langdurige ziekten te voorschyn roept”(1). Ook bij Bicker Raye, in diens ‘Dagboek’, is sprake van galkoorts; op 6 juni 1767 schrijft hij daarin: “heb ik een seer sware krankte van galkoorts gehat, die my tot aan den oever des doods gebracht hebben”(2).

Over andere ziekten van Willem I wordt niet gerept. Hij stierf op eenenvijftig jarige leeftijd door de hand van een sluipmoordenaar.

De moeder, ANNA VAN SAKSEN, wordt als ‘dol en vol’ beschreven en Blok (3) zegt, “het slecht en overspelig gedrag der Prinses was de oorzaak van een echtscheiding na tien jaar”.

Zij stond bekend als grillig, driftig en lichtzinnig. Steeds meer tot krankzinnigheid vervallend, werd zij in september 1572 in het Nassause slot Beilstein opgesloten. Zij bleef daar drie jaar en werd toen volslagen krankzinnig naar Dresden gebracht, waar zij op 18 december 1577 overleed.

b) Persoonlijke anamnese

PRINS MAURITS leed op tienjarige leeftijd aan een hardnekkige wonde in de rug. Hij woonde toen ten huize van Dr. Ehem te Heidelberg. Hij bleef daar voorlopig, hoewel men van oordeel was, dat zijn kwaal beter in Holland verzorgd zou kunnen worden. Het plan was geweest hem en zijn broers naar Geneve over te plaatsen (3). Tenslotte ontbood prins Willem zijn zoon en diens zuster Maria in juni 1577 naar de Nederlanden (4). Medio augustus is het tot die reis gekomen, maar Maurits is blijkbaar later gegaan, want begin oktober eerst schrijft prinses Charlotte

1. K. P. J. SPRENGEL, Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneykunde (Halle, 1803).

2. Amstelodamum, Jaarboek 1938, p. 131

3. P. J. BLOK, l.c., 6de Reeks, IX, p. 161 e.v.

4. M. C. M. VAN DER KEMP, l.c.

uit Dordrecht aan prins Willem, dat diens 'sirurgien' nu beginnen zal de altijd nog open wond te verzorgen (1). De aard van die rugwonde kan men slechts vermoeden. Is deze van tuberculeuze aard geweest, of zou het een luetisch gumma geweest kunnen zijn, de uiting van een hereditaire lues van moeders zijde? Op zestienjarige leeftijd leed Maurits aan mazelen en buikloop te Dordrecht. Hij werd daar behandeld door de stadsgeneesheer Dr. Marcellus, en daarna door Dr. J. Fontabus.

Men kan zich afvragen, of de diagnose mazelen wel de juiste mag zijn geweest, daar in die tijden die ziekte nog niet scherp gedifferentieerd kon worden tegen rubeolae en scarlatina, maar dat doet er minder toe (2).

Bij het beleg voor Steenwijk in 1592 liep Maurits een schampschot op, aan de 'kinnebakken' tot op de tanden (3).

Bij het spel *d'escabelle*, een dislocatie van de handspieren, die behandeld werd door de Franse arts, Mr. Luc de Foi "son chirurgien, qui estoit François et très expert dans la Profession fut appelé pour les traiter et pour remettre les membres disloqués" (4). "Betreffende Maurits' gezondheidstoestand tijdens zijn studieverblijf te Leiden, 1583-1584, vernemen wij geen bijzonderheden", zegt Blok (5).

Levensgewoonten

Tafelgenot was hem onverschillig, "à table et parmi les viandes il estoit toujours sobre et semblable à soy mesme. Il mangeait fort modérément. Il prenait du vin par lequel la pluspart altèrent leur santé, seulement pour entretenir la sienne et si petite quan-

1. M. C. M. VAN DER KEMP, l.c.

2. K. P. J. SPRENGEL, l.c., p. 439.

3. E. VAN REYD, cit. bij J. BAX, Prins Maurits in de volksmening in de 16de en 17de eeuw (diss. Amsterdam, 1940).

4. NUBERG

5. P. J. BLOK, l.c., p. 167

tité qu'à peine en vouloit il du tout . . . Et avoient les Médecins de la peine en lui instruire tant il estoit éloigné de l'humeur de coeur, qui se provoquant à boire comme à un combat à grand coups de verre, n'espandent rien que du vin pour le salut de la patrie" (1).

Maurits was gewend aan tafel een speciaal soort bier te drinken, waarvoor hij voorkeur had; "wanneer zyn Excellentie naar het leger trekt, dan gaat een heel schip vol kannebier mee. Het is het bier, dat ook Mevrouw van Nassau (Margaretha van Mechelen) gaarne drinkt". Een aardig trekje is ook, dat de oude weduwe van de secretaris van de Raad van State, zolang Z. Exc. in den Haag was, van zijn bier mocht meedrinken (2).

Wij krijgen dus niet de indruk, dat prins Maurits de gewoonte had van abusum alcoholicum.

Van ernstiger aard was zijn abusum sexualis. Alle schrijvers vermelden dit. Busken Huet (3) schrijft: "de minnaar in hem haakt naar afwisseling en erkende geen teugel". Volgens Meerman (4): "Het hof van de Prins was niet van Lasciva vrij te pleiten"; "per quam minc quoque frequentari coepit fornicum (bordeel) usus, patribus nostris parce cognitus". Die 'fornices' op Maurits te betrekken, schijnt niet geoorloofd. De militaire, Franse en andere buitenlandse dignitarissen worden wel daarvan beticht, maar niet, althans niet aanwijsbaar, de Prins zelve. Wel wordt opgemerkt, dat Maurits, evenals zijn broer Frederik Hendrik, sexueel onverzadigbaar was, "ze beminden zo zeer het gemeen onder de vrouwen of de vrouwen in het gemeen, dat het hen aan

1. D. HEINSIUS, Harangue Funèbre (Lugdunum Batavorum, 1625).

2. C. HUYGENS, cit. bij J. BAX, p. 329.

3. C. BUSKEN HUET, Het Land van Rembrandt (Haarlem, z.j.), 11, p. 219.

4. J. MEERMAN, Parallelum Rerum Publicarum (Haarlem, 1801-1803), cit. bij J. BAX, p. 289-290.

opgewektheid haperde zich voor het leven met een fatsoenlyke te vergenoegen” (1). Uyttenboogaert, die na de dood van Maurits zijn mededelingen doet over diens polygame zonden (gebaseerd op de woorden van Jan van Parijs, een wegens moord veroordeelde bediende van Maurits) beweert: “schoon zy met gulden letteren aan den hemel stonden, de wereld zou ze niet geloven”, namelijk ‘crimen nefandum’ (sodomie), en die een achttiende eeuwse onbekende (aantekenaar op Brandt) kwalificeert als ‘Verborgheden der goddeloosheid’. Nuyens (2) schrijft: “Dagelyks is de zedeloze en onbeschaamde slempers temidden van de zedeloosheid en ruwe manieren der 17e eeuwse militairen”.

Ook Grotius’ gedicht *Klachte der Vrouwe van Mechelen* (3) gewaagt van Maurits’ polygame driften:

*Soo ben ick nu te veel voor Uw versade lusten
 Jae d’eerste die Ghij vindt, het zy wie het zy,
 Die treckt uw hart van my.*

Lambertus van den Bosch spreekt het aldus uit: “Laat niet vrouwen sucht te seer U dapperheyt betoov’ren”.

Bax (4) schrijft, dat “vrouwenjacht, heerszucht en kerkelyke twisten zoo uitdrukkelk worden genoemd”.

Wij mogen, gezien al deze getuigen, wel zeker besluiten, dat prins Maurits lijdende was aan een sexuele neurose, een sexuele aandoening die misschien in verband te brengen is met zijn ziekte? (Zie de bespreking van de differentiële diagnose, pag. 34).

1. D. VEEGENS, De Oranjezaal, p. 212, cit. bij BUSKEN HUET, II, p. 227.

2. W. J. F. NUYENS, De Nederlandse Republiek tijdens het Twaalfjarig Bestand (Amsterdam, 1886-1887).

3. H. DE GROOT, Klachten der Vrouwe van Mechelen over de min des Princen van Oranje, in: J. DE VRIES, Nederduitse Gedichten (1844), p. 286 e.v.

4. J. BAX, l.c., p. 142.

Subjectieve klachten

De patient is in november 1624 tijdens het beleg om Breda ziek geworden. Hij begon te klagen over zwakte, misselijkheid en buikpijnen en kwam op 18 november ziek te den Haag aan. Hij werd bedlegerig, ofschoon hij nog wel in staat was zich met staatszaken bezig te houden. Hij leed echter steeds meer aan hevige maagpijnen en vermagerde zichtbaar. Hij at en sliep niet meer dan door sterk werkende middelen (1).

Van de andere kwalen, die volgens Heinsius (2) en Bax 'veelvuldig' zouden zijn geweest, wordt door de lijfartsen niet gerept, ook niet in de brieven van de Franse gezant d'Espesses.

Status praesens

Sterke emaciatie; ingevallen gelaatstrekken (Facies carcinomatosa).

Pols: frequent, Febris.

Pupil- en Patellair reflexen?

Thorax: Cor g.a.; Pulmonen: Pneumonisch infiltraat (pas post-mortem geconstateerd).

Abdomen: opgezet; verharde, drukpijnlijke lever, waarin een harde tumor te palperen is.

Icterus: negatief.

Urine:?

Faeces:?

Compos mentis

(Over de milt wordt niet gesproken. Lymfklieren?)

Dat prins Maurits zonder enig teken van cholaemie is geweest en zelfs tot de laatste dag van zijn leven compos mentis, blijkt wel uit de getuigenis van Ds. Bogerman (3):

1. J. BAX, l.c. p. 142.

2. D. HEINSIUS, l.c.

3. J. BOGERMAN, Het Christelijk overlijden van den doorluchtigsten en hooggebooren Prince Mauritius van Nassau (Leiden, 1625).

“Zoo het Uwe vorstelyke Genade heeft verstaan en in den Heere Jezus nog wel gerust is, zoo bid ik, dat hy met een drukken een teeken geve aan myne hand. Daarop klemde Maurits ter stond de hand des leeraars zoo vast, dat hy ze niet kon losmaken, totdat de kracht des levens den Prins begaf en de pols begon weg te gaan”.

“Tot aan zijn laatsten ademtocht was de geest helder en vrij van de verschrikkingen des doods”, getuigt Groen van Pinsterer (1).

“By de dood van de Prins waren aanwezig de Prinsessen van Orangiën en Portugael, de gedeputeerden der H.M.H.H. Staten Generaal, Hendrick van Essen, uyt Gelderland, Nicolaes van Bouck-Horst, Heer van Noordwyck, uyt Holland, Rynck van Burmannia, uyt Vrieslandt, Assueer van Harsolt, uyt Over-ysel, de Raetsheer Vosbergen en zyn twee Medicyns, D. Romphius en D. Valentius en de voornaemste officieren zynes Hof”.

“Het lichaam van den Prince Maurits Hoogh-loffelycker memorie, wierd na d’aflyvinge ghebalsemt en een yeder in zyne kleedinghe getoont zynde door langdurayzinghe sieckte seer uytgeteert”(2).

“Den volgende dag werd zyn lyk geopend en bevonden, dat volstrekt geen sporen van vergif waren, zoals het gerucht gewild had, maar dat de oorzaak van den dood was toe te schryven aan een aangewassen hardigheid in de lever die zoo verdorven was, dat hy geen bloed meer had noch maken konde”(3).

“Ofschoon uitgeteerd en vermagerd en kwalyk kenbaar, werd nochtans zyn lyk derhalve en naar de gewoonte van grootte Heeren, een paar dagen ten toon gesteld en vervolgens in een zekere plaats weggezet”.

1. G. GROEN VAN PINSTERER, Archives ou correspondance inédite de la Maison d’Orange Nassau (s^e-Gravenhage, 1835-1861).

2. Cit. bij P. J. BLOK, Geschiedenis van het Nederlandsche Volk (1908), II, p. 540.

3. Resolutie der Staten van Holland, 25 april 1625 (zie facsimile pag. 31).

Op 24 april werd tot sectie besloten: “Het lichaam van den overleede Prins van Oranje te openen ten overstaan van een uit de Edelen van Dordrecht en Alkmaar”.

Rapport van Gecommitteerden der opening van het lichaam van den Prins van Oranje; het lichaam niet te toonen; alleen op instantie der Bloedverwanten, twee dagen voor die het begeerden.

Den XXVen April 1625

“De Heeren Gecommitteerden doen rapport van de opening van het lichaam van den Prins van Oranje, ende dat de Doctoren Valentius ende Romfius voor het openen verklaert hadden, dat syne sieckte oorspronck hadde uyt een *schirro ofte harde swellinge ende verdurventheyt van den Lever*, de welcke aan ’t Diaphragma was aangewassen, daer door de Lever soo seer was bedurven datse geen bloedt meer en geven konde. Dat daer naar ’t Lichaam was geopent, bevonden buyten alle suspicien van fenyn, maer in de Lever een hardigheydt aan het Diaphragma aangewassen ende deselve soo verdurven, datse geen Bloedt meer en hadde nochte maecken konde; dat de Longh eenige infectie hadde van een opgerackte catarne, maer niet doodtlyck; dat het hart kleyn ende goedt was, mitsgaders alle de andere partijen, soo dat de verdurventheydt van de Lever de doot hadde veroorsaecht, ende belet langer te kunnen leven, daer hy soo seer was uytgeteert ende maeger gheworden, op leste oock geheel uyt-gheslagen, dat hy qualyck kentbaar, ende sulck niet geraden en was te thoonen, daerop nadere deliberatie was te verstaan, dat best soude wesen ’t lichaam nydt te thoonen, ten ware de Bloedt-Vrunden anders oordeelden te behooren; die maer verstonden, dat men hem alleen dien dagh ende volgende dagh toonen soudien die het begeerden, ende daer naer niet meer”.

“’t Lichaam van de Prins werd een paar dagen ten toon gesteld en

vervolgens in eene zekere plaats weggezet tot den 16den September toe, wanneer het met pracht naar Delft gevoerd werd en nedergezet in het Hof aldaar tot den 20sten toe, toen het plechtig en met groote staatsie in den grafkelder nevens het lyk zyns vaders ter aarde besteld werd”.

Epicrise

Er werd dus bij de sectie een tumor in de lever gevonden, een ‘scirrhus’; van andere pathologische bevindingen wordt niet gerept, behalve dan van een secundaire geringe longinfectie. Tumoren in het darmkanaal, in de maag of elders in het lichaam werden niet gevonden, althans, er werd niet van gewaagd. Nu kan men daarvan niet zeker zijn in een tijd, waarin de sectie niet zo uitvoerig werd verricht als in de onze, en er van patholoog-anatomisch onderzoek nog geen sprake was (lymfklieren). Maar laten we aannemen, dat alleen de lever een tumor bevatte. Dan zou er sprake kunnen zijn van een ‘primaire levercarcinoom’.

Deze vorm van kanker wordt in West-Europa slechts zelden aangetroffen; in ons land werd het in één-vierde tot één-vijfde procent der sectiegevallen aangetroffen (1).

Het primaire levercarcinoom komt voornamelijk voor op middelbare leeftijd, bij mannen meer dan bij vrouwen. Dit houdt verband met de grotere frequentie waarin de levercirrhose bij mannen wordt gevonden, dus hoofdzakelijk bij de potatoren. Het komt voornamelijk voor in twee vormen: *le cancer massif* en *le cancer nodulaire*. De massive vorm doet zich voor als een grote tumor-massa, meestal in de rechter leverkwab gelocaliseerd; de nodulaire vorm kenmerkt zich door een aantal, door de gehele lever verspreide tumorhaarden. Deze vorm zou vooral gevonden worden in cirrhotische levers. De scirrhus, in tegenstelling tot de medulaire,

I. H. T. DEELMAN, Leerboek der Pathologische Anatomie (Haarlem, 1940).

colloïde carcinomen, metastaseren het minst snel (1).

Deze vorm, relatief de goedaardigste vorm van kanker, komt verreweg het meeste voor, hij omvat circa tweeënzeventig procent van alle gevallen. Het ziektebeeld is zeer variabel; nu eens overweegt de pijn, dan de dyspepsie, dan weer de anorexie, algemene prostatic en uitputting. En is *facies carcinomatosa* en *carcinoma dolorosum*. In enkele gevallen kwelt de pijn vooral des nachts ook zonder enige dyspepsie in zogenaamde atypische gevallen zonder maagklachten.

Aan het ziekbed kan nooit uitgemaakt worden of Cc primair dan wel secundair is; het primaire carcinoom hoeft immers hoegenaamd geen klinische verschijnselen te veroorzaken; hoogstens drie tot vijf procent van de gevallen zijn primair. Bij sectie stuit men dikwijls op knobbelvorm.

Er is psychische depressie, de gemoedsstemming is gestoord; verder hardnekkig dyspepsie en snel voortschrijdende vermagering en prostatic. In de meeste gevallen ontbreekt de icterus.

De primaire leverkankers geven, behalve in de lever zelf, betrekkelijk weinig metastasen in andere organen. In de regionale lymfklieren, longen, milt en beenderstelsel kunnen zij echter voorkomen. De klinische verschijnselen van de massieve leverkanker zijn in het begin weinig karakteristiek. Over het algemeen staan vage klachten van het maagdarmkanaal op de voorgrond. De eetlust is slecht, misselijkheid en braken komen herhaaldelijk voor. Er ontwikkelt zich een algemene matheid. Het lichaamsgewicht daalt snel en wel sneller dan met onvoldoende voedselopname overeenkomt. Steeds staat men weer verbaasd, hoe groot de tumoorzaaiing van het orgaan kan zijn, zonder dat van een klinisch duidelijke icterus sprake is. De ontlasting is normaal van kleur, de urine bevat urobilinogeen. Men zal bij een ziektegeval

1. P. K. PEL, Ziekten van de lever en galwegen en van het poortaderstelsel (Haarlem, 1908), p. 151.

als bij vermoedelijke primaire leverkanker, verlopend onder zo weinig zeggende symptomen, steeds moeten differentiëren tegen andere leveraandoeningen, die zich uiten in voelbare knobbels van de leverstreek en wel tegen: Lues, Abces, Cirrhose, Echinococcus en niet-parasitaire cyste.

Lues (gumma) komt voor in het tertiare stadium van de syphilis. hierbij kan een hepar lobatum of zogenaamde 'varkenslever' ontstaan. Soms wordt slechts een enkel gumma gevonden, meestal echter meerdere; ze geven bij palpatie de indruk, dat de lever hobbelig is. Pijn in de leverstreek, soms zeer heftig.

DIFFERENTIËLE DIAGNOSE

Over andere leveraandoeningen, zoals Lues Hepatis, Cirrhosis Hepatis, Echinococcus, Abces e.a., dient alleen iets over Lues Hepatis opgemerkt te worden.

In hoeverre het gewettigd is *Lues* als aetiologische factor in aanmerking te doen komen, blijft natuurlijk een open vraag. Het feit van een bijna ongeneeslijke, althans een zeer langdurige rugwonde in de jeugdijaren en het losbandige seksuele leven van de patient, geeft slechts een twijfelachtige aanleiding er rekening mee te houden.

Men zou dan bijvoorbeeld moeten aannemen, dat de prins van moederszijde (die 'dol en vol', 'lichtzinnig en overspelig' werd genoemd) door de spirocheta pallida zou zijn aangetast, dus een congenitale lues zou hebben gehad, waarna dan op latere leeftijd een tertiær gumma zou zijn opgetreden?

Tegen Lues pleit onder andere het feit, dat Maurits' concubine zeven kinderen heeft gekregen, zonder dat bij haar over abortus wordt gerept.

De spirocheet heeft, als bekend, voorliefde voor de lever; lever-syphilis is de meest voorkomende aandoening der viscerele syphilis. Hoe het zij, Lues is en blijft te differentiëren bij de diagnose.

Het feit, dat Dr. Bueno de patient goud heeft voorgeschreven (zie pag. 42 - in het preparaat Aurum Potabile - kan erop wijzen, dat hij de mogelijkheid van leversyphilis heeft overwogen. Voigt in zijn *Pharmadynamiek* (I) wijst er ook op, dat goud, vooral bij secundaire lues en bij bubonen, geïndiceerd is, daar deze aan doeningen dikwijls het nadrukkelijk gebruik van kwik trotseren. Levercyste is nog minder aannemelijk, hierbij is een goede algemene toestand. Wat te denken van de “opération de périlleuse attente, qui a esté de lui presser une dureté au foix” waarvan d’Espesses gewag maakt in zijn schrijven van 3 april 1625.

Is dat een proefpunctie geweest, of een punctie die de buik van vocht moest ontlasten?

Hoe het dan ook moge zijn, carcinoom blijft het meest waarschijnlijk.

1. Cit. bij K. P. J. SPRENGEL, l.c.

EPHRAIM BUENO, zoon van Jozef Bueno.
Boven: portret geschilderd door Rembrandt;
onder: de ets (Rijksmuseum, Amsterdam).

Hoofdstuk III

HET CONSULT VAN DR. JOZEF BUENO

Als consulent was dus Dr. Jozef Bueno gekozen.

Een bekende Joods-Portugese artsenfamilie was die der Bueno's, waarvan een groot aantal zich in Amsterdam had gevestigd. De meest vermaarden onder hen waren Dr. JOZEF BUENO en zijn zoon Dr. EPHRAIM BUENO. De laatst genoemde was in 1579 te Castello Rodrigo (in het noorden van Portugal) geboren. Op middelbare leeftijd promoveerde hij in Bordeaux. Hij stierf in 1655. Hij onderhield vriendschappelijke betrekkingen met de Hollanders, in het bijzonder met Rembrandt, met wie hij in dezelfde straat woonde (1). Rembrandt schilderde zijn portret, dat zich in het Rijksmuseum bevindt, en maakte ook een ets naar dit schilderij, bekend als 'de Joodsche dokter' (zie afbeelding pagina 36).

Ook de bekende graveur Jan Lievens, graveerde zijn portret, terwijl in onze tijd Willy Steelink zijn portret geëst heeft.

Ephraim was bevriend met Joost van den Vondel, over wien deze een aardige anekdote heeft verteld. In een brief aan P. C. Hooft van 26 juli 1646 maakte Vondel namelijk melding van het grote wijnvat, geplaatst in de taverne 'Het Rynsche Wynvat', waar Vondel vaak 'ter biere' ging. Enige maanden vóór zijn overlijden nodigde Vondel 'den Joodschen doctor' met hem mee te gaan naar de patient met de grote buik. "Zy gingen hene, en vonden geene waterzuchtigen, maar het Rynsche Wynvat en oordeelden straks het laten (aderlaten) geraden om die krancke van overtollige vochtigheid te ontlasten". Er werd daarop een goed glas gedronken (2).

1. De Vrijdagavond (Amsterdam), Jrg. VII (1931), no. 28, 29, 34.

2. Amstelodamum, Jrg. XIV (1925), p. 33.

Dr. JOZEF BUENO was te Bordeaux gepromoveerd tot Doctor Medicinae. Hij was bevriend met Menasse ben Israel en bezong diens 'Conciliado' in een Spaans sonnet. Menasse roemde hem als filosoof. In Amsterdam genoot hij een dusdanige reputatie, dat hij in 1625 als consulent bij het ziekbed van prins Maurits werd ontboden. Hij overleed in 1641.

Koenen (I) meent, dat "indien het den Joodschen arts Bueno gelukt ware Prins Maurits van zijne ongeneeslijke ziekte te herstellen, of bijaldien de jonge (Menasse) ben Israel den Raadspensionaris van Holland eenige belangrijke dienst bewezen hadde, dan zou het niet geheel onmogelijk zijn geweest, dat een van beiden zich een leerstoel had verworven".

Koenen noemt niet met name, welke Universiteit dit zou zijn geweest. Menasse heeft wel gesolliciteerd naar een docentschap in het Hebreeuws aan het Atheneum Illustre van Amsterdam, hetwelk door de Vroedschap op 10 januari 1636 afgewezen werd. Wel spreekt Koenen erover in verband met de Leidse Hogeschool, en zegt, dat de statuten van deze universiteit met de benoeming van niet-Katholieken "althans niet strijdig geacht kunnen worden". Uit de praktijk weten we echter wel anders: Gerard van Swieten, één der beste discipelen van Boerhaave en Anthonie de Haen, konden uit hoofde van hun Rooms-Katholiek geloof niet tot hoogleraar benoemd worden.

(Pas in 1851 zou Dr. I. Deen als de eerste Jood in de functie van extra-Ord. professor in Groningen worden benoemd, gevolgd door diens benoeming tot Ord. professor in de Neurofysiologie in 1857). Men vraagt zich inderdaad af, waarom geen der toenmalige Leidse professoren in de geneeskunde als consulent werden ontboden, terwijl Maurits nog wel alumnus van deze universiteit was.

Om te beginnen wordt Dr. Johannes Fonteyn, 'Fontanus', die na

I. H. J. KOENEN, *Geschiedenis der Joden in Nederland* (Utrecht 1843), p. 256.

de dood van Dr. Reinier Bontius in 1623 als opvolger van deze, tot lijfarts van Maurits benoemd was, nergens genoemd als behandelend geneesheer van Maurits tijdens diens laatste ziekte. Was hij misschien toen zelf ziek? En dan Otto van Heurne (1577-1652), zoon en opvolger van de grote Heurnius, Professor Medicinae te Leiden. Weliswaar was aan Otto van Heurne het onderricht in de anatomie opgedragen (1617), maar hij was toch niet minder dan de stichter van het klinische onderwijs te Leiden. Hij deed dit op zulk een voortreffelijke wijze, dat zijn methode nog volledig met die in de eerste helft van de negentiende eeuw overeenkomt (1). Otto van Heurne, die zichzelf betitelt 'der medicinen, Anatomie en Chirurgie Professor Ordinarius' (2), was eveneens auteur van de door zijn vader voorbereide *Medicina Universa*, waaraan toegevoegd enige, door hemzelf waargenomen 'casus rarioris', 'quas in diario practico animotavit', dus uit de dagelijkse praktijk aangetekend. Waarom was deze professor niet als consulent geraadpleegd? De beroemde Forestus (Forestus), die Maurits op diens zestiende jaar had behandeld reeds, behoorde al niet meer tot de levenden. Ook de grote Pieter Pauw, professor te Leiden sinds 1617, was reeds ten grave gedaald. Maar dan Ewaldus Schrevelius (1575-1646), in 1625 tot Professor Medicinae te Leiden benoemd, nadat hij aldaar als praktiserend geneesheer gevestigd was, om met Heurnius afwisselend ook colleges te geven in de medische kliniek? Was hij al niet vóór zijn benoeming een uitstekend medicus, door Walaeus betiteld als 'doctissimum et in praxi medica versatissimus virum'?

Zij allen werden echter gepasseerd. Volgens Schotel (2) zou hun

1. Titelblad van de door O. Heurnius opgemaakte inventaris der anatomische verzameling; bij J. A. J. BARGE, *Inventaris der anatomische verzameling van de Universiteit te Leiden* (Leiden, 1944).
2. G. D. J. SCHOTEL, *De Academie te Leiden in de 16de, 17de en 18de eeuw* (Haarlem, 1875), p. 361.

aller afwezigheid bij de begrafenis van prins Maurits te wijten zijn geweest aan "het ongenoegen van curatoren over de aanhoudende twisten der professoren, zo onderling als met de regering over de rang, alsook voor de kosten" (sic). Zou het niet eerder zijn geweest uit dépit of uit protest over het feit van het gepasseerd zijn der leden van de medische faculteit bij het consult?

Dat inmiddels een Portugees-Joodse arts in consult werd geroepen, kan aan de andere kant niet zo grote verbazing wekken, indien men in aanmerking neemt, welke innige verhoudingen er bestonden tussen de Portugese Joden en het Huis van Oranje en wel in het bijzonder tot prins Maurits.

Reeds Willem van Oranje had krachtige hulp van hen ondervonden in zijn strijd tegen Spanje. Het grote vermogen van Mencia de Mendoza, geboren in 1508 uit een oud Marranengeslacht in Spanje, die door Karel V in 1524 uitgehuwelijkt werd aan zijn intiemste Raadsheer, graaf Hendrik van Nassau-Dillenburg (de oom van Willem de Zwijger), kwam na haar dood aan haar neef Willem, en het is zeer waarschijnlijk dat menig stuk van die erfenis heeft bijgedragen tot de vrijmaking der Nederlanden (1).

"De vloot der Ximenes heeft niet het onaanzienlijkste aandeel in de bevrijding van het Spaanse juk gehad", oordeelt Dr. Dalberg (2). Prins Maurits volgde in den Haag begin februari 1606 te voet de lijkstoet van Don Samuel Palache, de gezant van Mouley Zidan, de koning van Marokko.

Dat de Portugese Joden de krijgsverrichtingen van prins Maurits met belangstelling volgden, wordt op aardige wijze geïllustreerd door een post in de Imposta der Portugese gemeente van 12

1. J. J. DALBERG in: H. BRUGMANS en A. FRANK, *Geschiedenis der Joden in Nederland* (Amsterdam, 1940), p. 171. Zie ook: TH. M. ROEST VAN LIMBURG, *Een Spaanse Gravin van Nassau* (Leiden, 1908).

Haar naam blijft levendig gehouden door het 'Mencia de Mendosa Lyceum' te Breda.

2. Idem, l.c., p. 168.

oktober 1622, waarin melding wordt gemaakt van de uitgave, die één der deputados, Jacob Israel Mendes (Duarte Rodrigues Mendes) gemaakt had voor de illuminatie, toen prins Maurits het beleg om Bergen op Zoom had doen opbreken (1).

In 1619 vinden we een post in de Imposta van tweeënveertig gulden voor een stuk amber, dat aan de prins ten geschenke was gegeven (2). De Portugese Joden baden met innigheid en oprechtheid in hun synagoge voor het herstel van de beminde prins Maurits (3).

De Portugese kroonpretendent, Don Antonio, in 1534 geboren als zoon van Lodewijk van Portugal en de Jodin Yolanda Gomez, kreeg bij Anna Barbosa, een Marraanse van lagere afkomst, een zoon Emanuel, prins-titulair van Portugal. Emanuel huwde in het geheim met Emilia van Nassau, de lievelingszuster van prins Maurits. Dit huwelijk eindigde door de toorn van Maurits snel en catastrofaal (4).

En was het niet ten huize van een Marraanse Jood, later tot het Calvinisme togetreden en er één van de hartstochtelijkste strijders voor geworden, Marcus Perez genaamd, de ziel der Antwerpse Calvinistische Kerkeraad, dat het Compromis der Antwerpse Kooplieden in september 1566 tot stand was gekomen? Dit Compromis behelsde een verzoekschrift aan koning Filips van Spanje, waarin hem drie miljoen gulden werd aangeboden ter

1. J. D'ANCONA in: Brugmans-Frank, l.c., p. 248.

2. Idem, l.c., p. 240.

Amber is een zeer kostbaar produkt, dat uit de darm van de potvis wordt gewonnen. Het behoort tot de klassieke wondermiddelen en wordt thans nog gebruikt in de parfumindustrie en als fixatief voor andere reukstoffen. De amberappel of pomander bestaat uit bolvormige stukjes amber, die tot in de achttiende eeuw meegedragen werd in een ajour bewerkte zilveren of gouden kogeltje of in de knop van de wandelstok.

3. Idem, l.c., p. 252.

4. Idem, l.c., p. 172.

verkrijging van volledige vrijheid voor de Protestanten. Perez wordt penningmeester van het comité dat dit geld bijeen moet brengen (1).

Over de gevoelens der Nederlandse Joden jegens prins Maurits geeft Tal deze korte, maar krachtige samenvatting:

“Hoe dat zy, als zonen Israels in Nederland gedenken wat onder Prins Maurits hen gegeven werd, dan worden zy beziel met dankgevoel” (2).

Dr. JOZEF BUENO kwam dus in consult. Hij geeft nog enige hoop, heeft de patient enige poeders laten innemen, zodat deze niet zó lijdt, dat men wanhoopt en d’Espesses laat er op volgen, “S’il peut remettre en santé, je ne le tient pas absolument indigne de son nom” (3).

Op 23 april schrijft d’Espesses, dat Bueno “luy avoit donné quelque viguer avec l’or potable . . .” (4).

Aurum Potabile. Dit preparaat, vloeibaar of drinkbaar goud, was een ‘Medicina Universale’, zoals de zeventiende-eeuwse wonderdokter Glauber, het betitelt (5), en hij is blij dit ene kostbare medicijn te bezitten, dat werkt op de ‘Tria Regia’, de Drie Rijken, namelijk het vegetabele, het animale en het minerale rijk. Hieruit is het duidelijk, dat het met ‘transmutatie’ te maken heeft, met de overgang dus van het ene element in het andere. De transmutatie van onedele metalen in goud was het doel der alchemisten, dat echter nimmer werd verwezenlijkt. Ook in de moderne tijd heeft men nog wel eens (ten onrechte) de niet-radio-actieve transmutatie

1. W. J. TE WATER, *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen*. 1565-1567 (Middelburg, 1779).

2. T. TAL, *Oranjbloesems* (Amsterdam, 1898).

3. *Dépêches d’Hollande*, l.c., 21 maart 1625.

4. *Idem*, l.c., 23 april 1625.

5. J. R. GLAUBER, *Tractatus der Medicina Universali, sive Auro Potabile Vero* (Amsterdam, 1656).

van kwikzilver in goud menen te kunnen constateren.

De grootste geleerde Portugese arts te Amsterdam in de zeventiende eeuw, Zacutus Lusitanus, heeft het in- en uitwendig gebruik van goud zeer geprezen in zijn aan Frederik Hendrik opgedragen werk *Medicorum principium historia* (1).

Er bestaat dan ook in de zeventiende eeuw een uitgebreide literatuur over dit wonderbaarlijke geneesmiddel. Zelfs in onze tijd, althans vóór de oorlog, heeft een farmaceutische firma, Hensel-Werke te Stuttgart, de naam 'Aurum Potabile' voor een spécialité gebruikt, dat echter geen spoor goud bevatte, maar een staalpreparaat was, opgelost in mierenzuur. Zo werd de 'gouden naam' en zijn rénommé gebruikte (als reclame) ter herinnering aan de roem van dit spécialité van eertijds.

Het goud heeft echter zijn therapeutische faam in onze tijd niet verloren, het wordt nog steeds in de geneeskunde toegepast bij reumatoïde processen.

Het aurum potabile was reeds eeuwen bekend als 'het levenselixer', dat bij klierziekte, kanker, tal van huidziekten en in het algemeen bij moeilijk te genezen kwalen werd aangewend en in die tijd ook speciaal tegen de jicht werd aanbevolen. De Poolse arts, Andreas Cnoeffel, heeft tijdens zijn verblijf te Amsterdam in 1643, een *Epistola de podagra curata* uitgegeven, waarin dit middel werd aangeprezen voor jicht. De lof van dit medicijn blijkt ook aan Frederik Hendrik (lijder aan jicht) ter ore te zijn gekomen en wij vernemen, dat hij in februari 1642 baron Van Gent, die voor een kenner van 'spécialités' doorging, heeft opgedragen een onderzoek te doen naar de doeltreffendheid van een 'goudmiddel', dat te Amsterdam door een zekere Jan Anton van der Haegen werd bereid en verkocht. In de door Jorissen uitgegeven *memoires* van Constantijn Huygens kan men lezen, dat de prins het middel

1. ZAC. LUSITANIUS, *Medicorum Principium Historia* (Amsterdam, 1628), I, p. 63.

inderdaad heeft beproefd tegen zijn ziekte, de jicht.

Het voorschrift van Lieven Leinse, de bekwame Zierikzeese geneesheer uit de eerste helft van de zestiende eeuw, is wellicht in navolging van Paracelsus, de lofredenaar van het 'drinkbare goud' ontstaan. Het voorschrift luidde: "men koke stukjes goud in vleeschnat en late dit wat trekken".

Het drinkbare goud, een olieachtige alcoholische vloeistof, wordt verkregen door een dissolutie van goudchloride, een oplossing van één deel bladgoud en vier delen koningswater te voegen en vluchtige olie *Oleum menthae*, *lavendulae*, *foenicula*, melasse en dergelijke. Wilde het aanspraak maken op duurzaamheid, dan moet er bij zijn sterrevocht, *humidum astrale*, dat is keukenzout, het zout bij uitnemendheid, aldus Krul (1).

Het is dus wel zeer merkwaardig, dat beide broeders, Maurits en Frederik Hendrik, het beroemde preparaat hebben voorgeschreven gekregen.

Dat Dr. Bueno dit bijzondere geneesmiddel heeft voorgeschreven aan de ongeneeslijke prins Maurits, mag dus niet zo geheel onverklaarbaar zijn; 'au grands maux les grands remèdes', maar in die tijd werd aan dit middel niet alleen maar therapeutische kracht, doch evenzeer een wonderbaarlijke, een geheimzinnige, toegekend, een wáár 'levenselixer' nog de herinnering in zich dragend aan de oudheid en aan de alchemie. Welbekend is het beeld van de 'Goudenketen' van Homerus als een symbool van de sympathische eenheid en de samenhang van alle natuurlijke oorzaken en voor de kringloop bij alle geschiedenis van de kosmos. Van oudsher heerste het denkbeeld, dat goud en kwik gelijksoortige, latente kwaliteiten moesten bezitten. De middeleeuwse Amaldus de Villanova (Baccione) geloofde aan de alles genezende werking van het aurum potabile.

1. R. KRUL, De Stadhouder Frederik Hendrik drinkt vloeibaar goud. In: Het Haagsch Jaarboek, 1894.

Er zijn commentaren op de scheppingsgeschiedenis, die reeds uit de eerste verzen de alchimistische leer afleiden.

Tubal Kain, die nog vóór de zondvloed leefde en van wie gezegd wordt, 'dat hij een kunstenaar in koper en ijzer was' (GEN. 4, 22) wordt als de vader der alchemie beschouwd.

In het bijzonder geacht bij deze alchemisten, is de grootvader van Mehazabel (me-zahab = goudwater, GEN. 36, 39), misschien ook omdat deze naam op het Griekse μεταβολή (= alchemie) lijkt. De naam 'me-zahab' zou hij daarom gedragen hebben, omdat hij de kunst bezat drinkbaar goud (aurum potabile) te produceren.

Ook meenden de alchemisten, dat de eerste mensen uit Genesis niet zulk een hoge leeftijd zouden hebben bereikt, indien zij zich niet bediend hadden van dat 'levenselixer' (1).

Intussen heeft het genceesmiddel, dat Dr. Jozef Bueno zijn patient had toegediend, niet het gewenste effect gehad!

1. Enc. Judaica, II, p. 140, s.v. Alchimie.

DÉPÊCHES D'HOLLANDE
PAR M. D'ESPESSES,
AMBASSADEUR POUR LE ROY LOUIS XIII

Le 10 Oct. 1624.

Quelques uns ont voulu faire le Prince d'Oranges fort malade, et meme retour à Guirttemberg d'ennuy de ce mauvais succes, mais la vérité est, qu'il a été seulement quelques jours sans sortir, pour son mal d'estomach, qui le prend quelque fois.

Le 11 Nov. 1624.

Au M. le Secrétaire d'Etat d'Ocquerre. Par celle-cy vous aurez avis de la meilleure disposition du Prince d'Oranges, lequel a esté travaillé plusieurs jours de ce même mal qu'il eut à Made duquel je vous donnay avis à l'heure même; mais cette charge a été plus rude et a donné de l'apprehension, non seulement pour le présent, mais aussi pour l'avenir. Il a toujours fait la meilleure mine qu'il a pu, mais je ne scay un des familiers à qu'il a confessé n'avoir jamais tant éprouvé de douleur depuis qu'il se connoist.

le 14 Nov. 1624. Au Roy Louis XIII.

Le Prince d'Oranges est à Rozandal ne se laissant pas voir, ce que le fait publier plus malade qu'il n'est, mais les avis qu'il étudié pendant ce loisir et les petites supputations, qu'il a fait, font de bien à sa santé, que ne feroient toutes les ordonnances des médecins.

Le 21 Nov. 1624. Au Roy.

. . . Le sujet de ce voyage si peu prévue a esté l'indisposition et le chagrin du dit Prince, dont les médecins luy ont plustôt promis la guérison en ce changement . . . Je l'ay trouvé debout, fort maigre mais avec de la vivacité.

10 oktober 1624. Aan de Koning Lodewijk XIII.

Sommigen hebben het willen doen voorkomen of de Prins van Oranje erg ziek was, en zelfs al op de terugtocht naar Geertruidenberg uit verdriet over deze tegenslag (1), maar de waarheid is, dat hij slechts enkele dagen achtereen niet uitgegaan is, wegens zijn maagkwaal, die hem af en toe kwelt.

11 november 1624. Aan de Heer Staatssecretaris.

Door deze meld ik U de betere gesteldheid van de Prins van Oranje, die verscheidene dagen lang gekweld is geweest door dezelfde kwaal die hij in Made had en waarvan ik U toen melding heb gemaakt; maar deze aanval is heviger geweest en heeft beduchtheid gewekt, niet alleen voor het beden, maar ook de toekomst. Hij heeft zich steeds zo goed mogelijk gehouden, maar aan iemand van zijn vertrouwelingen, ik weet niet wie, heeft hij bekend meer pijn te hebben dan ooit tevoren.

14 november 1624. Aan de Koning Louis XIII.

De Prins van Oranje is te Roozendaal en vertoont zich niet, waardoor het de indruk maakt, dat hij erger ziek is dan hij in werkelijkheid is, maar de berichten, die hij in zijn vrije tijd bestudeerd heeft en de berekeningen (2) die hij heeft gemaakt, doen slechts goed aan zijn gezondheid, meer dan alle voorschriften van de doktoren.

21 november 1624. Aan de koning.

. . . De reden van deze zo onverwachte reis lag in de ongesteldheid en in het lijden van de Prins; zijn doktoren hadden hem namelijk eerder berstel beloofd door deze verandering . . . ik heb hem op de been aangetroffen, wel erg vermagerd maar wel opgewekt.

1. De mislukte verrassing van het Kasteel van Antwerpen.

2. Bedoeld zijn de *Wisconstige gedachtenissen* van zijn leermeester Simon Stevin.

Le 28 Nov. 1624. Au M. le Secrétaire d'Etat.

... Ce qui m'a semblé tres remarquable d'un tel personnage, lequel peu avant m'avoit dit, qu'il jugeoit bien, qu'il alloit avoir une grande maladie sur les bras et autres choses touchant sa person, que je croy, qu'il n'eut pas dit ailleurs. En effet, je ley trouvay plus amandement notaire en sa santé.

Le 6 Dec. Au Secrétaire d'Etat.

... Hier on ne se vit point le Prince d'Oranges. Je lui ay fait aujourd'hui une courte visite; il estoit sans douleur et avoit reposé et mangé et néanmoins m'a dit qu'il se portait bien pour un homme qui avoit perdu 52 livres de chair et que depuis 40 and jusques à cette maladie il n'en avoit pas perdu deux. Il explique ainsy toutes choses exactement et s'est un peu mis en songe.

Le 12 Dec. 1624. Au Roy Louis XIII.

... ce que me fit demeurer plus longtemps que je n'aurois fait depuis sa maladie, que semble diminuer de jour en jour.'

... je vis hier le Prince d'Oranges, qui m'entretint amplement sur cela et me dit. qu'il n'y avoit rien perdu... et je commencay hier seulement à parler au Prince d'Oranges de ces affaires qui sont facheuses, et ne l'ayant voulu faire, que je ne trouvasse la santé un peu plus ferme.

Le 19 Dec. 1624.

Le Prince d'Oranges se va toujours. Néanmoins, puisqu'il sommeille plus qu'il ne doit et qu'il se plaint de n'avoir nul appétit et que sa maigreur est extraordinaire contre son naturel, je pense que les jugements qui se feront passé le solstice seront les plus assurez.

28 november 1624. Aan de Heer Staatssecretaris.

... wat ik hoogst merkwaardig vond van iemand die mij kort tevoren gezegd had dat hij voelde dat hij ernstig ziek zou worden en nog andere persoonlijke aangelegenheden, waarover hij, naar ik geloof, niet met andere gesproken had. Inderdaad vond ik hem in veel betere toestand.

6 december 1624. Aan de Heer Staatssecretaris.

... Gisteren was de Prins niet te zien. Heden heb ik hem een kort bezoek gebracht; hij was zonder pijn, had gerust en gegeten en nochtans heeft hij mij gezegd, dat hij zich best gevoelde voor een man, die tweeënvijftig pond aan gewicht heeft verloren en die in veertig jaar tijd tot het begin van deze ziekte er geen twee had verloren. Aldus verklaart hij alles heel nauwkeurig en hij maakt er zich zorgen over.

12 december 1624. Aan Koning Lodewijk XIII.

... wat mij langer deed blijven dan gewoonlijk sinds zijn ziekte, die me van dag tot dag lijkt te verslechteren.

... Gisteren zag ik de Prins van Oranje, die mij uitvoerig over de kwestie (1) onderhield en mij zei, dat er nog niets verloren was... en ik begon eerst gisteren met de Prins over die kwalijke kwesties te spreken en toen hij hierop niet wilde ingaan, zei ik, dat ik zijn gezondheid beter vond.

19 december 1624.

De Prins maakt het goed. Niettemin denk ik, aangezien hij meer slaapt dan normaal en klaagt over het feit, dat hij hoegenaamd geen eetlust heeft en dat hij tegen zijn aard in, buitengewoon vermagerd is, dat de beoordelingen die na de midwinter zullen plaats hebben de meeste zekerheid zullen verschaffen.

1. De voorgenomen, maar door tegenwind vertraagde aanslag te water.

Le 7 Mars 1625. Au Roy Louis XIII.

... Tout seroit plein de bonne espérance si l'ardeur qui a travaillé tout cet hyver ledit Prince n'estoit forme en fièvre à ce soir: il n'a pu néanmoins estre persuadé de se mettre au lit. Cet accident sera la fin de la maladie de ce grand personnage, qui m'a témoigné plus d'une fois depuis peu et à de ses familiers, d'estre ennuyé de la vie, tout l'affoiblissement ou il se voit, qui l'a empêché d'agir avec sa vigueur ordinaire, luy donne de dégoust... L'indisposition de Prince d'Oranges est capable de changer beaucoup de choses.

Le 10 Mars 1625. Au Roi Louis XIII.

Je n'ay ou voir le Prince d'Oranges depuis Mardy, ayant esté obligé à garder la chambre, mais je scay à toutes heures de ses nouvelles; il semble, qu'il se porte mieux et je ne pense pas qu'il se tienne longtemps en ce lieu, ayant à présent ce qu'il avoit tout désire pour se mettre à la campagne.

Le 20 Mars 1625. A. M. d'Ocquerre.

Les nouvelles de Breda sont toujours bonnes, mais celles du Maître le sont pas. Mesme il ne dort point et mange assez peu et va se affaiblissant.

Le 27 Mars 1625. Au Roy Louis XIII.

Nouveau médecin juif donne encore quelque espérance de la santé du Prince d'Oranges,...

Le médecin Juif, nommé Joseph Bueno a fait prendre quelques poudres au Prince d'Oranges et ne souffre pas que l'on en désespère. S'il peut remettre en santé, je ne le tient pas absolument indigne de se nom.

7 maart 1625. Aan Koning Lodewijk XIII.

... Alles zou er goed uitzien als het verlangen van de Prins niet was gedwarsboemd door de koorts, die er tussen is gekomen, en waardoor hij genoodzaakt werd het bed te houden. Dit ongeluk zal wel het einde betekenen van dit grote personage, die mij en zijn familieleden meer dan eens heeft verklaard, genoeg te hebben van het leven. De zwakte waarin hij verkeert, geeft hem tegenzin ... De ongesteldheid van de Prins is in staat veel dingen te veranderen.

10 maart 1625 Aan Koning Lodewijk XIII.

Sinds Dinsdag heb ik de Prins niet kunnen bezoeken, daar hij zijn kamer moest houden, maar toch weet ik op elk moment het nieuws over hem; het schijnt, dat hij zich beter voelt en ik denk niet, dat hij lang hier zal blijven daar hij thans het verlangen koestert om er op uit te trekken.

20 maart 1625. Aan de heer d'Ocquerre.

Het nieuws over Breda is nog goed, maar dat over de Meester niet. Hij slaapt zelfs niet, eet maar weinig en wordt steeds zwakker.

27 maart 1625. Aan Koning Lodewijk XIII.

Een nieuwe Joodse dokter geeft nog enige hoop over de gezondheid van de Prins, ...

De Joodse medicus, Joseph Bueno gebeten, heeft de Prins van Oranje enige poeders doen innemen, zodat deze niet meer zo lijdt, dat men eraan wanhoopt. Als het hem gelukt om de Prins te doen herstellen, houd ik hem niet onwaardig aan zijn naam.

Le 3 Avril 1625. Au Roy Louis XIII.

... Aujourd'hui ils lui ont fait une opération de périlleuse attente qui a esté de lui presser une dureté au foix mais qui a réussy à son soulagement,...

Le 7 Avril 1625. Au Roy Louis XIII.

... Nous avons eu peur de perdre le Prince d'Oranges devant la fin de cette lune, mais voyant, qu'il s'alloit consomant petit a petit, faute d'appétit et de sommeil il s'est résolu à prendre des drogues violentes qui luy ont fait en partie recouvrir l'un et l'autre.

Le 23 Avril 1625. Au Roy Louis XIII.

Quant á la fin du Prince d'Oranges, la fièvre, que pour estre lente, avoit esté longtemps sans estre reconnue, s'étant échauffé avec la saison, l'avoit rendu des la fin du caresme en tel état, que plus vraisemblément l'on en prévoit ce qui en est arrivé qu'un meilleur succès; sinon que ces derniers jours un médecin avoit trouvé moyen de le faire dormir et mesme luy avoit donné quelque vigueur avec *l'or potable* et autres destillations, promettoix à la faveur du mois de May de le pouvoir remettre, mais il s'est tellement mécompté que l'heure présente entre 5 et 6 du soir le 23 d'avril a esté la dernière de la vie de ce grand personnage, lequel jusqu'au dernier clair et libre des terreurs de la mort.

3 april 1625. Aan Koning Lodewijk XIII.

... Heden heeft men hem een gevaarlijke operatie doen ondergaan, namelijk om een verharding van de lever weg te drukken en die tot verlichting heeft geleid...

7 April 1625. Aan Koning Lodewijk XIII.

... Wij hebben gevreesd de Prins te moeten verliezen vóór het einde van de maand, maar ziende, dat hij allengs minder gaat worden door gebrek aan eetlust, is besloten hem sterkwerkende geneesmiddelen te laten innemen, die hem althans gedeeltelijk hebben geholpen.

23 april 1625. Aan Koning Lodewijk XIII.

Wat betreft het einde van de Prins; de koorts, lange tijd niet herkend, omdat die slechts zwak was, maar met het seizoen hoger geworden, heeft de patient tenslotte in zulk een toestand gebracht, dat slechts een groot middel nog succes kan hebben; echter heeft deze laatste dagen een medicus een middel gevonden om hem slaap te bezorgen en zelfs hem wat kracht heeft weten te geven met drinkbaar goud (1) en andere drankjes met de belofte hem tegen de maand Mei te doen herstellen. Maar hij heeft zich wel misrekend. Heden de 23 april tussen vijf en zes uur des avonds, heeft het laatste uur geslagen van het leven van dit grote personage, die tot op het laatst helder van geest was en ver van de verschrikkingen des doods.

1. Aurum Potabile.

MEDISCHE WERKEN IN DE BIBLIOTHEEK VAN PRINS MAURITS

Prins Maurits schijnt veel belangstelling te hebben gehad voor de medische wetenschap, althans voor zover dat mag blijken uit de inhoud van zijn bibliotheek. Deze bevatte o.a. de volgende medische werken (1):

Les oeuvres d'Ambroise Paré (Paris 1585).

CAR. CLUSIUS: Rariorum plantarum historia (Antverpiae, 1601).

JOHANNES HERMIUS: De morbus pectoris (Lugdunum Batavorum, 1602).

HENRICUS À BRA: De curandis morbi veneris venenis per medicamenta simplicia et facile parabilia (Aernemii, 1601).

Apologia chimica adversus invectivas. Andreae Libavii Auctore Josepho Michelio (Middelburghe, 1597).

PETRUS FORESTUS: Observationum et curationum medicinarum libri tres (Lugdunum Batavorum, 1590).

AURUM POTABILE IN DE NEDERLANDSE MEDISCHE LITERATUUR

DRIESSEN, J. C., De auri fulminante (diss., Groningen, 1814).

GLAUBER, J. R., De auri tinctura, sive auro potabile vero (Amsterdam, 1646).

JAROSCH, W., in: Nederlandsche Lancet (Vlissingen, 1838/1839).

MUSAPHIA, B., De auro potabile, oleum suppressae homine (Hamburg, 1640).

Pharmacopea Amstelodamensi (1646), Auropigmentum; Aurum foliacum.

SCHEPERS, C. D., De auro, ejusque praeparationis in medicina usu (diss., Groningen, 1838).

THIERENS, J., De auro (diss., Lugdunum Batavorum, 1838).

I. M. VON DOHNA, De Oranje-Nassau Boekerij, cit. bij J. BAX: Prins Maurits in de volksmening in de 16de en 17de eeuw (diss., Amsterdam, 1940).

ICONOGRAFIE VAN PRINS MAURITS

1. Prins Maurits als twaalfjarige jongen.
Onbekend meester (Koninklijk Huisarchief, den Haag).

2. Prins Maurits op twintigjarige leeftijd als student te Leiden.
Daniel van den Queborn (Universiteitsbibliotheek, Leiden).
Dit schilderij is door prins Maurits aan de Universiteit te Leiden geschonken.

3. Prins Maurits op middelbare leeftijd.
Willem Jacobsz. Delff (Rijksmuseum, Amsterdam).

4. Prins Maurits op zijn sterfbed.
Adriaen Pietersz. van de Venne (Rijksmuseum, Amsterdam).

BIBLIOGRAFIE

- AITZEMA, L. VAN, *Saken van Staet en Oorlogh* ('s-Gravenhage, 1657).
- AREND, J. P., *Geschiedenis des Vaderlands* (Amsterdam, 1840-1843).
- AUBERY, L. D, *Mémoires pour servir à l'histoire de Hollande et des autres Provinces dans les Etats-Unis* (Parijs, 1680).
- BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, R. C., *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen* (Amsterdam, 1853).
- BANGA, J., *Geschiedenis der Geneeskunde en hare beoefenaren* ('s-Hertogenbosch, 1868).
- BARGE, J. A. J., *Inventaris der anatomische verzameling van de Universiteit te Leiden; De oudste academische anatomie in Nederland* (Leiden, 1944).
- BAX, J., *Prins Maurits in de volksmening in de 16de en 17de eeuw* (diss., Amsterdam, 1940).
- BERESTEYN, E. A. VAN, *Grafmonumenten en Grafzerken in de Oude Kerk te Delft* (Assen, 1918).
- BILDERDIJK, W., *Geschiedenis des Vaderlands* (Leiden, 1832-1839).
- Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte HABERLING-HÜBOTTER-VIERORDT*, (Berlin-Wien, 1934).
- BLOK, P. J., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* (1892-1907).
- BOGERMAN, J., *Het Christelijk overlijden van den doorluchtigsten en de hooggeboren Prince Mauritius van Nassau* (Leiden, 1625).
- BRUGMANS, H., en A. FRANK, *Geschiedenis der Joden in Nederland* (Amsterdam, 1940).
- BUSKEN HUET, C., *Het land van Rembrandt* (Haarlem, z.j.).
- DEELMAN, H. T., *Leerboek der Pathologische Anatomie* (Haar-

- lem, 1940).
- DOHNA, M. VON, *De Oranje-Nassau Boekerij*.
- DRIESSEN, J. C., *De auri fulminante* (diss., Groningen, 1814).
- D'ESPESSES, *Dépêches d'Hollande. Faites par d'Espesses, Ambassadeur pour le Roy Louis XIII (1624-1625)*.
- FRUIN, R. J., *Over enige ziekten van prins Willem I ('s Gravenhage, 1886)*.
- GLAUBER, J. R., *Furni novi Philosophici. De auro potabile vero* (Amsterdam, 1648).
- GROEN VAN PRINSTERER, G., *Archives ou correspondences inédite de la Maison d'Orange Nassau ('s Gravenhage, 1835-1861)*.
- HEINSIUS, D., *Harange Funèbre* (Lugdunum Batavorum, 1625).
- Historisch Genootschap, *Bijdragen van*, (Utrecht).
- KEMP, M. C. M. VAN DER, *Maurits van Nassau, Prins van Oranje* (Rotterdam, 1843).
- KAMPEN, N. G. VAN, *Vaderlandsche karakterkunde* (Haarlem, 1826-1828).
- KOLLEWIJN, R. A., *Samuel Coster's werken* (Haarlem, 1883).
- KRUL, R., *De Haagsche doctoren, chirurgen en apothekers in den ouden tijd ('s Gravenhage, 1891)*.
- LUSITANIUS, Z., *Medicorum Principium Historia* (Amsterdam, 1628).
- MEERMAN, J., *Uitgave: Hugo de Groot, Parallellum rerum publicarum, liber 3* (Haarlem, 1801-1803, met vertaling).
- METEREN, E. VAN, *L'Histoire des Pays-Bas ou recueils des guerres et choses mémorables* (La Haye, 1618).
- De Navorscher* (Amsterdam, 1855).
- Nederlandse Heraut* (VI).
- Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* (1924, IV, p. 202).
- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden, 1911-1937).

- NUYENS, W. J. F., *De Nederlandsche Republiek tijdens het Twaalfjarig Bestand* (Amsterdam, 1886-1887).
- ORLERS, J. J., *Willem en Maurits van Nassau, Prinsen van Orangien. Haar Leven en Bedrijf* (Amsterdam, 1651).
- PEL, P. K., *Ziekten van de lever en de galwegen en van het poortaderstelsel* (Haarlem, 1908).
- PRINS, I., *De vestiging der Marranen in Noord-Nederland in de 16de eeuw* (Amsterdam, 1927).
- RAA, F. J. G. TEN, en F. DE BAS, *Het Staatsche leger. 1568-1795* (Breda, 1911).
- Resoluties der Staten van Holland* (1625).
- RITTER, H. H., in: *Eigen Haard* (1925, p. 51).
- ROEST VAN LIMBURG, TH. M., *Een Spaanse gravin van Nassau* (Leiden, 1908).
- SCHALM, L., *Ziekten van de lever en de galwegen* (Utrecht, 1948).
- SCHEPERS, G. D., *De auro, ejusque praeparationis in medicina usu* (diss., Groningen, 1838).
- SCHOTEL, C. D. J., *De Academie te Leiden in de 16de, 17de en 18de eeuw* (Haarlem, 1875).
- SILVA DA ROSA, J. S., *Geschiedenis der Portugese Joden te Amsterdam* (Amsterdam, 1925).
- SMEER, F., *Maurits van Nassau*, in: *Fakkel* (V, p. 3).
- SOUTERIUS, D., *Verhandelingen van het afsterven en begrafenis van Maurits van Nassau* (Haarlem, 1636).
- SPRENGEL, K. P. J., *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneykunde* (Halle, 1803).
- TAL, T., *Oranjobloesems* (Amsterdam, 1898).
- THIERENS, J., *De auro* (diss., Lugdunum Batavorum, 1838).
- TIMORETEN, P., *Gedenkstukken in Nederland*.
- VREEDE, G. W., *De laatste ziekte van Prins Maurits*, in: *Nijhoffs Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 4de reeks, III, p. 99).

- VRIEMOET, E. L., *Athenarum Frisiacarum* (Leeuwarden, 1758).
- WAGENAAR, J., *Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, enz.* (Amsterdam, 1760-1768).
- WATER, W. J. TE, *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen. 1565-1566* (Middelburg, 1776-1769).
- WINSEMIUS, P., *Leven en Bedrijf van Prins Willem I* (Francken, 1625).

SUMMARY

This short study deals with Jozef Bueno – father of the Dr. Ephraim Bueno whom Rembrandt immortalized in an etching and a painted portrait – the Portuguese-Jewish physician who, when attending the dying Prince Maurice of Orange in 1625, prescribed the spectacular Life Elixir of his age, the *Aurum Potabile*.

Prince Maurice's incurable disease has never before been analyzed. The diagnosis *Scirrhus Hepatis* was confirmed by a post mortem examination, but no official report on the Prince's sickbed survives. Another *historia morbi* may, however, be found in the letters sent by D'Espesses, the French Ambassador, to his King, Louis XIII. These have been included in this book, which, while discussing the various diagnoses applicable in this case, makes special mention of *Lues Hepatis* which Dr. Bueno may well have had in mind when prescribing his *Aurum Potabile*.

The *historia morbi* is here preceded by a detailed description of the lives and activities of the Prince of Orange's three Physicians in Ordinary: Rumpfius, Hovius, and the elusive Dr. Valentinus. The *historia* not only treats the medical aspects of Prince Maurice's illness, but also comments on his youth and relates the discussion to his way of life as an adult.

